

Koltai Gábor

Panaszkodunk, tehát vagyunk

Az állampártnak írt panaszlevelek a rendszerváltás előestéjén

- „– Állandóan a bajok, a panaszok, a siránkozások!
– Minden hozzám tartozik, mindenért vállalom a felelősséget,
és minden rajtam csattan!
– Tele vagyok energiával, csak ennek az energiának semmiféle
célja és értelme nincs...”

A mottóban megidézett, Koltai Róbert sziporkázó improvizációs szerepjátékával megformált figurára a középkorúak és idősebbek biztosan emlékeznek. A fiatalabbak kedvéért: „Illetékes elvtárs” mindenhez értett, mindenért felelt, legfőbb feladata pedig az volt, hogy minden kérdésre és panaszra reagáljon. Az 1980-as évek második felétől a *Rádiókabaré*-ban több éven át nagy sikerrel műsorra vitt paródia egy agresszív stílusú, mellébeszélő, használhatatlan tanácsokat adó pártkatonára képét mutatta be. A siker nem volt véletlen, sokan ráismerhettek ebben az antihősben olyan kortárs politikai szereplőkre, akik a hatalmi elit tagjaként hozták az állampolgárok életét meghatározó döntéseket, vagy épp közvetlen környezetükben (lakó- vagy munkahelyükön) bírtak befolyással.

A figura létrejötté kapcsolódott ahhoz a nyolcvanas években egyre gyorsabban változó politikai-gazdasági-társadalmi környezethez, amelyben a lakosságot már egyre kevésbé elégítette ki a mindennapi problémák magyarázatakor a pártvezetők hírműsorokban, újságokban és más nyilvános fórumokon megjelenő mondandója. Ez már az az időszak, amikor lehetőség volt a médiában a karcosabb megszólalásokra (gondoljunk csak a kabarék tekintetében Hofi Géza vagy Sándor György műsoraira), illetve – ugyan a nyilvánosságtól elzárva, de – a különféle ellenzéki csoportosulások is szerveződni kezdtek. A nyolcvanas évekre a magyar gazdaság komoly válságba került, az évtized elején az államcsőd is fenyegette, emelkedtek a fogyasztói árak, 1988-ban pedig bevezetésre került az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó. Mindez, érthető okokból, komoly aggodalmat keltett a megelőző években viszonylagos jóléthez szokott lakosságban. De vajon ebben a környezetben – amikor még senki sem tudta, hogy az évtizedek óta regnáló diktatúra utolsó éveiben járunk – kihez fordultak panaszukkal az állampolgárok?

A pártfegyelmeléssel foglalkozó vizsgálataimat követő kutatásomban¹ ismét a pártállam/állampárt működését és a hétköznapi emberek elnyomó rendszeren

* „Illetékes elvtárs” jellemző mondatai a *Rádiókabaré*-ból. Köszönöm Csizmadia Péternek az ötletet!

¹ Koltai 2018.

belüli lehetőségeit, mozgásterét kívánom elemezni, ezúttal egy eddig itthon kevésbé kutatott téma, a média, illetve a hatalom képviselőihez írt fővárosi panaszleveleken keresztül. Jelen tanulmányban ez utóbbi területet veszem górcső alá: a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Budapesti Pártbizottságának az 1980-as évek második felében írt leveleket elemzem. Friss kutatásról lévén szó, néhány példa és a forrásanyag bemutatása mellett elsősorban az új szakirodalom és a kutatási módszerek felvázolására, illetve a problémafelvetésre fókuszálok, amely irányt adhat majd a részletesebb empirikus elemzéseknek.

HISTORIOGRÁFIAI ELŐZMÉNYEK

„A szocializmus szellemébe pártfogoljanak egy idős-beteges és a nyugdíj korhatárán álló személyt.”²

Az autokrata vagy diktatórikus rendszerek megéltörténetének a kutatása Nyugaton már több évtizedes hagyományra tekint vissza, de immár az egykori szocialista tömb országokban, így hazánkban is egyre inkább bevett témának számít, főként a 2000-es évek elejétől, és ezt számos remek könyv és szakcikk is bizonyítja.³ A nemzetközi és a hazai kutatások homlokterében nem feltétlenül ugyanazok a kutatói kérdések álltak, hiszen az egyes régiók történelmének különbözősége, a történetírói iskolák eltérő megközelítései, valamint a rendelkezésre álló forrásadottságok okán más-más témák élveztek prioritást Nyugaton, illetve a szovjet blokk utódállamaiban.

Az állampolgárok és a hatalom interakcióiban – a különféle elnyomó rezsimekkel foglalkozó történettudományi irányzatok mentén – eltérő forrásokra támaszkodó interpretációk születtek az elmúlt évtizedekben. Nagyon leegyszerűsítve ez a következőket jelenti. Az ún. totalitárius irányzat képviselői a titkosszolgálati iratokra koncentráltak, a mindennapok megélésénél pedig az áldozatiságot, illetve az elnyomást hangsúlyozták. Az *Alltagsgeschichte*⁴ képviselői ezzel szemben aktív állampolgárokat feltételeztek ezen időszakban is, és a hivatalos iratok helyett az egodokumentumok feltárására, valamint *oral history*-interjúk készítésére törekedtek, ezáltal hangot adva az átlagemberek mindennapi tapasztalatainak. Az 1990-es évektől a társadalomtörténeti irányultságú angolszász szovjetológia legismertebb képviselője, Sheila Fitzpatrick – áthangszerelve a korábbi ún. revizionista megközelítést, amely marxista alapon a társadalmi csoportok vizsgálatára fókuszált – immár az új kultúratörténettől⁵ inspirálva, szintén a mindennapok elemzésére helyezte a hangsúlyt. Ő és követői, szemben az

² BFL XXXV.1.h. 9. ő. e. A. I.-né kérelme, 1984. január 23.

³ A vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalmat korábban részletesen ismerttettem: Koltai 2018: 21–48; lásd még: Horváth 2006; Apor 2008; újabban: Polyák 2022: 17–41.

⁴ Az *Alltagsgeschichte*től lásd például: Lüdtke (ed.) 1995 [1989]; Polyák 2022: 17–30.

⁵ Erről bővebben: Horváth 2006.

Alltagsgeschichte képviselőivel, nem vetették el a hivatalos források, így például az állampárt saját iratainak használatát, hanem inkább azok dekonstrukciójára hívták fel a figyelmet.⁶

Mint említettem, napjainkban már Magyarországon is bizonyította létjogosultságát az a megközelítés, amely azt vizsgálja, milyen lehetőségei voltak a diktatúrában az állampolgároknak, illetve miként éltek meg mindennapjaikat. Mindemellett jócskán vannak feltáratlan vagy kevésbé kutatott területek a hazai jelenkortörténet-írásban. Még mindig viszonylag keveset tudunk arról, hogy a rezsim vezetői milyen forrásokból tájékozódtak, amikor az állampolgárok *valós* véleményére voltak kíváncsiak. Szintén alaposabb feltárást kíván annak elemzése, hogy a hatalom különböző szintjein miként kommunikáltak a hozzájuk fordulókkal, ami egyfelől a diktatúra (bürokráciájának) működésébe nyújthat betekintést, másfelől – és társadalomtörténeti szempontból ez érdekesebb – megvilágíthatja, milyen területeken reméltek segítséget a lakosok az állampárttól, illetve milyen kérdésekben nem félték közvetlenül kommunikálni a hatalom képviselőivel.

Ilyesfajta vizsgálatokat már végeztek külföldön, de korántsem mondható, hogy ez lenne a diktatúrák történeti vizsgálatának a fő csapásiránya. A már említett Fitzpatrick több munkájában is elemezte az általa „nyilvános levelek”-nek nevezett irományok (*public letters*) és a nyilvános véleményalkotás (*public opinion*) kérdéskörét, kísérletet téve azok tipizálására, de említhető itt Sarah Davies, Jan Plamper és François-Xavier Nérard munkássága is.⁷ E kutatások jelentős eredménye, amire már az eddigi hazai vizsgálatok is támaszkodtak, hogy a „nyilvános levelek” a diktatúrák fenntartásának az eszközei voltak, hiszen általuk jobban megismerhető és kezelhető volt az állampolgárok elégedetlensége.

Magyarországon eddig inkább csak elszórt tanulmányok foglalkoztak a szocialista rendszer különböző szerveihez intézett lakossági levelekkel, kérelmekkel, panaszokkal,⁸ illetve elvétele jelentek meg forráskiadványok a pártvezetőkhez írott

⁶ Témába vágó fontosabb munkák: Fitzpatrick 1999, 2005; Fitzpatrick–Gellately (eds) 1997; Fitzpatrick (ed.) 2000; Fitzpatrick–Geyer (eds) 2008.

⁷ Lásd például: Fitzpatrick 1996a, 1996b, 2009; Davies 1997; Plamper 2009; Nérard 2004; a téma fontos tanulmánykötete: Corner (ed.) 2009.

⁸ A szocialista korszak hazai kutatási témái közül a panaszügyek leginkább a földosztás és a kollektivizálás kapcsán váltak az elemzés tárgyává, lásd erre vonatkozóan a Vidéktörténeti Támaszcsoport kiadványait (például: Csikós–Kiss–Ö. Kovács [szerk.] 2017), illetve Ö. Kovács József monográfiáját (Ö. Kovács 2012). Szintén a kollektivizálás kapcsán, részint újságoknak írt panaszos leveleket vizsgált Farkas Gyöngyi (Farkas 2016). Olyan publikációkat, amelyek kifejezetten a panaszügyek feldolgozását tűzték ki célul, már jóval kevesebbet találunk. Kovács Csaba szintén a kollektivizálással kapcsolatos, a Földművelésügyi Minisztériumhoz érkezett panaszleveleket elemezte az 1950–1960-as évekből (Kovács 2013). Ispán Ágota írásában a Központi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz, azon belül két helyi szervezethez érkezett bejelentéseket és panaszokat vizsgálta 1968–1989 között (Ispán 2014). Majtényi György a Kádár Jánosnak címzett, Kádár páncélszekrényében megőrzött leveleket mutatta be (Majtényi 2021). Grexa Izabella tanulmánya a szakszervezethez forduló női panaszosok beadványait elemezte az 1970-es évekből (Grexá 2023). A témával legfrissebben Farkas Gyöngyi – publikálás előtt álló – előadása foglalkozott a Hajnal István Kör 2024. évi konferenciáján, amelyben az Országos Piackutató Intézet 1980-as évekbeli kérdőíves felméréséhez fűzött, a fizetővendég-szolgáltatással kapcsolatos

levelekből válogatva.⁹ A téma szisztematikus, monografikus igényű feldolgozása még várat magára;¹⁰ kifejezetten a rendszerváltást megelőző évek vizsgálatára vonatkozó kutatással sem találkoztam eddig, így reményeim szerint kutatásom érdemben egészítheti ki a szocialista rendszerről kapott eddigi eredményeket.

LEVÉLTÁRI TEREPKUTATÁS VERSUS A „DIKTÁTOR DILEMMÁJA”

„Elkeseredésemben úgy éreztem, hogy a Bp. VII. Tanács VB Általános Elnökséjéhez fordulok bizalmasan mint ember az emberhez, elvtárshoz, pedagógushoz, igazságom védelmében!”¹¹

Jelen kutatást Sheila Fitzpatrick írásain kívül Martin K. Dimitrov friss összehasonlító vizsgálatai inspirálták. A bolgár származású, 1989-ben az USA-ba kivándorolt politológus írásai Magyarországon szinte ismeretlenek, pedig kurrens politikai, illetve történeti témákat vizsgál innovatív módon.¹² Legújabb – számomra is csak nemrég hozzáférhetővé vált – könyvében¹³ az ún. *archival ethnography* módszerével a politikai gazdaságtani irodalomból ismert „diktátor dilemmája” megoldására keresi a választ. Mivel a probléma és a módszer is érdekes, iránymutató és újdonságként hat, a következőkben részletesebben szólok róluk, miközben vázolom Dimitrov lényegi kutatási megállapításait.

A szerző kérdésfeltevésében a diktatúrák működését a politikai gazdaságtan felől közelítő Ronald Wintrobe-ra támaszkodik, aki 1998-as munkájában fogalmazta meg „a diktátor dilemmájá”-t.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy hiába van teljhatalma egy uralkodónak, politikusnak vagy hatalmi klikknek, ezek mégsem láthatnak bele az állampolgárok fejébe, vagyis sohasem tudhatják, hogy azért imádják-e őket, mert muszáj nekik, vagy valóban őszinte hittel rajonganak értük. Mivel nincs pontos képük a polgári elégedetlenség mértékéről – hiszen a lakosság fél a hatalomtól, ezért nem őszinte vele –, emiatt alapvetően bizalmatlanok. Ez egyre erősebb represszióba torkollhat, amelynek egy váratlan puccs vethet végett. Ha a diktátor mégis bízik a népben, elindulhat egy enyhülési folyamat, amelynek végeredményeként azonban idővel a rendszer már nem lesz elég erős ahhoz, hogy megvédje

---

panaszleveleket mutatta be. Megemlítenéd végül Pajor Emília cikke, aki nem a panaszügyekre, hanem a levelezőmozgalom rendszerére fókuszált a *Szabad Nép* levelező rovatának elemzésekor (Pajor 2012).

⁹ Huszár (szerk.) 2002; Kő–Nagy (szerk.) 2002.

¹⁰ A feljelenítő levelek is az állampolgári véleményalkotás – sajátos – eszközei, de ezekkel jelen kutatásban csak érintőlegesen foglalkozom. E témában viszont már született monográfia, Horváth Sándor tollából. Horváth 2017.

¹¹ BFL XXXV.1.h. 9. ó. e. B. M. panasza, 1984. február 4.

¹² Dimitrov 2013, 2014a, 2014b, 2023a.

¹³ Dimitrov 2023a.

¹⁴ Wintrobe 1998.

magát, és előbb-utóbb megbukik. Wintrobe szerint a „diktátor dilemmája” emiatt megoldhatatlan, a diktatórikus rezsimek ezért viszonylag rövid életűek.¹⁵

Martin K. Dimitrov szerint ez kétségkívül inspiratív elmélet, de nem ad magyarázatot a hatalmukat több évtizeden át fenntartó kommunista diktatúrákra. A kérdése ezért az, mit tudtak ezek a rezsimek, hogy hosszú időn át képesek voltak hatalmon maradni. Dimitrov ezt legfrissebb könyvében úgy vizsgálja, hogy az 1949 óta fennálló kínai kommunista államot a II. világháború utáni közép- és kelet-európai kommunista diktatúrákkal, kiemelten a bolgárral hasonlítja össze.¹⁶ Szerinte más autoriter rendszerekhez képest azért maradhattak fenn tovább az egypárti kommunista diktatúrák, mert képesek voltak arra, hogy minél több releváns információt szerezzenek állampolgáraik valós gondolatairól. A Wintrobe-tétel ugyan végül érvényre jutott Bulgáriában, valamint a közép- és kelet-európai államokban, hiszen a kommunista rezsimek ezen országok (és a Szovjetunió) gazdaságának összeomlásával párhuzamosan szűntek meg. Dimitrov szerint viszont a kínai rendszer azért működik még napjainkban is, mert a gazdasági kihívásokhoz való sikeres adaptáción túl – már az internet előtt is – rengeteg hasznos információt gyűjtött össze a lakosságáról, amelyet hatékonyan alkalmaz a rezsim működtetéséhez, mind a mai napig.

De a hatékony információszerezés önmagában természetesen nem magyarázat, ezért Dimitrov megvizsgálja annak gyakorlatát is. Ehhez körülbelül száz interjú készítése, hasonló mennyiségű memoár elolvasása mellett nyolc ország harminc levéltári gyűjteményének több ezer iratát nézte át. Az egypárti kommunista rezsimek a szerző szerint számos mechanizmust fejlesztettek ki a „diktátor dilemmája”-nak enyhítésére. Egyfelől felhasználták információszerezésre a titkoszolgálatokat, de általuk főleg a politikai ellenfeleket tudták megfigyelni és féken tartani. A lakosság csendes, nagy többségének véleményéhez más utakon próbáltak hozzájutni, így például igyekeztek ösztönözni az önkéntes véleménynyilvánítást. Ezt természetesen a megszólalók csak korlátozott mértékben tehették, hiszen a rendszer politikai alapvetéseit nem lehetett megkérdőjelezni.

A lakossági megnyilatkozás egyik formája az volt, amikor különféle közvélemény-kutatásokkal mérték fel a hangulatukat, véleményüket. Kifejezetten

¹⁵ Wintrobe három tényezőt említ, ami befolyásolja a diktátor iránti lojalitást: ezek az elnyomás mértéke, az ország gazdasági teljesítménye, valamint a lojalitás ára (mennyibe kerülnek a jóléti intézkedések). Balás Gábor és Kiss Gábor megfogalmazásában: „Wintrobe szerint az elnyomás növelése egy darabig ugyan hozzájárul a lojalitás emelkedéséhez, azonban egy bizonyos szint felett újabb jóléti intézkedések vagy a gazdasági teljesítmény javulása nélkül nem érhető el további javulás, ugyanis az emberek belefásulnak az elnyomásba, annak további növelése pedig a lojalitás csökkenésével jár. Ekkor a diktátornak a hatalom növeléséhez a költségvetési korlátját kell kitolnia a bevételei növelésével, ami viszont csak a megfelelő gazdasági teljesítmény mellett lehetséges.” Balás–Kiss 2012: 21.

¹⁶ Ennek egyfelől emocionális/nyelvi oka van, másfelől – és ez a tudományos érve – azért lehet összehasonlítani ezt a két diktatúrát és érvényes megállapításokat tenni a működésükről, mert ezen országok területén nem állomásozott külföldi megszálló hadsereg (Bulgáriából 1947-ben ugyanis kivonultak a szovjetek). Bővebben: Dimitrov 2023b.

e célra hoztak létre állami intézményeket.¹⁷ De idővel az a tapasztalat szűrődött le a rendszer működtetőiben, hogy még itt sem igazán őszinték az állampolgárok, ugyanis gyakorta azt válaszolták, amit szerintük elvártak tőlük. Ezért sokkal értékesebb forrásnak számítottak a hatalomnak írt lakossági levelek, ezek vizsgálata teszi ki Dimitrov munkájának fő részét. A szerző úgy véli, amikor a polgárok olyan szolgáltatásokat és juttatásokat kértek a kormányzattól, mint a jobb lakhatási körülmények biztosítása, a munkahelyük megtartása, a bérük vagy nyugdíjuk emelése, akkor nem hazudtak. Ennélfogva a rezsimek számára ez az információszerzési mód volt – az említett másik kettővel kiegészítve – a legmegfelelőbb módszer ahhoz, hogy felmérjék a lakosság elégedettségi szintjének a valós mértékét. A felsorolt példái meggyőzőek és a tömeges források elemzése okán hihető magyarázatot is adnak. Talán csak egy komolyabb hiányérzetünk lehet, ugyanis a különféle – pártszervezeti, tanácsi, munkahelyi – hangulatjelentések szintén a lakosság véleményét voltak hivatottak szondázni, ilyen jellegű iratokról Dimitrov viszont nem tesz említést.¹⁸

De milyen módszer is ez a Dimitrov által használt *archival ethnography*? Még nem találkoztam a kifejezéssel magyar történeti munkában, pedig a nemzetközi porondon az elmúlt másfél évtizedben sokan írtak róla, igaz, inkább politológiai, valamint etnográfiai-antropológiai művekben.¹⁹ Legjobb tudomásom szerint a fogalomnak még nincs is szabványos magyar fordítása. A hazai néprajzi szakirodalomban a közelmúltban Bednárík János mutatta be a *történeti etnográfia*val kapcsolatos kurrens német vitákat.²⁰ Ezekben megjelenik a *történeti terepmunka* fogalma, illetve a *néprajzkutató/antropológus a levéltárban* tematika, de a felsorolt példákban és Bednárík értelemzésében is hangsúlyosabb a néprajzi jelleg, mint Dimitrovnál, aki inkább az elmélyülés, alapos levéltári forrásfeltárás kapcsán emeli ki az etnográfiai jelleget. Azt azonban fontos jelezni, hogy a német esetekben és Dimitrovnál is meghatározó a történetírás antropológiai fordulatával hozott szemlélet, az alsóbb társadalmi csoportok, a mindennapok vizsgálata, a mikrotörténelemhez hasonlító megközelítésmód, és itt további részletezés helyett visszautalok a korábban már említett új kultúratörténetre.

A kurrens angolszász magyarázatok szerint az *archival ethnography* a levéltárakban végzett kutatómunkát, a forrásfeltárást antropológiai terepmunkaként

¹⁷ Hazai példával illusztrálva: ilyen volt a Magyar Közvéleménykutató Intézet vagy a Farkas Gyöngyi által vizsgált Országos Piackutató Intézet.

¹⁸ A magyarországi kommunista párt információs és hangulatjelentéseiről, illetve a kapcsolatos forráskritikáról: Koltai 2006; Katona–Rácz (szerk.) 2010; Polyák 2023.

¹⁹ Egy, a *Routledge Companions* sorozatban megjelent antropológiai összefoglaló külön fejezetet is szentelt a témának: Decker–McKinlay 2020.

²⁰ A szerző egyúttal jelzi azt is, hogy Magyarországon ezekre a vitákra csekély a reflexió (Bednárík 2016). A *levéltári néprajz* kifejezést az 1950–1960-as években használták német területen, de alapvetően ez a levéltárban végzett néprajzi adatgyűjtést jelentette. Bárh Dániel az 1960-as években Magyarországon is kibontakozó irányzatot *levéltári történeti folklorisztikaként* említi (Bárh 2012b: 15). A néprajz és történettudomány kapcsolatáról lásd például: Bárh 2012a. Említendő még a történeti antropológia kapcsán: Sebők (szerk.) 2000.

láttatja.²¹ Ennek során a kutató nemcsak a keresett iratok tartalmát igyekszik megismerni a levéltári terepen, hanem azt is, hogy a már csak az archívumokból megismerhető közösségekről képet adó dokumentumok miként maradtak fenn, azokat a levéltárosok milyen módon rendezték, selejtezték, illetve tették hozzáférhetővé. További – bár korántsem újszerű – szempontként azt is elemzik, hogy az iratok kinek, milyen célból készültek, és mit mondhatnak el a dokumentum tényleges tartalmán túl arról, hogyan terjedhetett a bennük található információ. A kutatás fókuszába egyfelől a korábban elhanyagolt társadalmi csoportok és aktorok kerülnek (ez szintén nem újdonság), másfelől a kutatók kifejezetten olyan iratokat keresnek, amelyek nem a nyilvánosság számára készültek. Ezek mellett ugyanolyan fontosak a fennmaradt pizkozatok, lapszéli utasítások, jegyzetek, amelyek az irányzat képviselői szerint jól, vagy legalábbis jobban tükrözik a készítők valós gondolatait egy végleges változatú iratnál (ez sem újdonság).²² Egyes interpretátorok az archívumi kutatási folyamatot is terepmunkaként láttatják. Ennek fontos célja – akárcsak egy kulturális antropológiai vizsgálat során – hogy a megfigyelés alanyait, esetünkben a levéltárosokat, saját „élőhelyükön” tanulmányozzák, szokásaikat, munkamódszereiket megismerjék, nem mellesleg, elnyerjék jóindulatukat, amelynek révén olyan tudásra, illetve olyan iratokra is szert tehetnek, amelyekre e rítus és kapcsolat nélkül nem lenne esélyük.²³ Kicsit ugyan sarkítottam, de mindez így is mutatja, hogy az *archival ethnography* – amelynek a *levéltári terepmunka* kifejezés adja vissza talán a legpontosabban a lényegét – esetében nem egy kardinálisan új gondolkodásmódról, úttörő irányzatról beszélhetünk, hanem alapos forráskritika, illetve különböző, a történetírás antropológiai fordulata után kialakult módszerek és megválaszolendő problémák sajátos hibridjéről.

Felmerülnek azonban a módszer kapcsán kifejezetten érdekes megfontolások is. Az irányzat képviselői abból a premisszából indulnak ki, nem alaptalanul, hogy az állami, önkormányzati fenntartású – hazai kifejezéssel – *közlevéltárak* alapvetően a mindenkori hatalom intézményei, eme jellegük pedig erősen befolyásolja azt, milyen iratokat gyűjtenek és őriznek meg.²⁴ Vagyis: ami bekerül (vagy éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem kerül be) ezen archívumokba, amögött mindig van egy rejtett cél, amit meg kell fejtenie a kutatónak, hogy az iratot valós relevanciájával tudja kezelni. E levéltárakban még a 21. században is az állam- és közigazgatási iratok gyűjtése bír kiemelt szereppel, miközben a személyek, családok, civil szervezetek vagy a kortárs gazdasági szereplők iratai alulreprezentáltak. Ez a szituáció a levéltártudomány képviselői számára is ismert. Horváth J. András számos cikkében beszámolt erről és a nemzetközi tendenciákról a 2000-es

²¹ Ez a jellemző megjelenik a német vitában is: Bednárík 2016: 202.

²² Bővebben erről: Dimitrov 2023a, 2023b.

²³ Lásd például: Decker–McKinlay 2020.

²⁴ A téma számos más országban terítékre került, vitatkoztak róla történészek és levéltárosok. Egy friss példa, szakirodalmi áttekintéssel: Panathil 2021. Magyarországon Gyáni Gábor írása indított a kérdésben – gyors fellángolás után sajnálatos módon hamar kifulladás – vitát: Gyáni 2008.

évek elején, illetve sürgette a hazai szemléletváltást.²⁵ Bár még korántsem nevezhető általános tendenciának, de napjainkban azért már vannak e téren örvendetes fejlemények.²⁶

Visszatérve Dimitrov módszeréhez, esetében tehát nem kifejezetten az etnográfiai-antropológiai attitűd az érdekes. Kérdésselvetése a következő: milyen információkkal gazdálkodik a hatalom, mit szűr le azokból, milyen intézkedéseket tesz, hogy a lakossági elégedetlenséget kezelje. Ha csak a panaszlevelekre koncentrálnak, ezekről Dimitrov azt állapítja meg, hogy az állampártok kifejezetten fontosnak tartották a hozzájuk beérkező panaszok korrekt kezelését. Magyarán, foglalkoztak a levelekkel, válaszoltak rájuk, igyekeztek azokat – a rendszer szabta lehetőségeken és kereteken belül – megoldani. A politikai jellegű problémák esetében erről természetesen nincs szó, sőt, ezeknél érvényesült a diktatúra elnyomó jellege, a rendszerkritikus levelezők ügyét átadták a rendőrségnek vagy a titkosszolgálatnak. Dimitrov – tömeges forrásfeltáráson nyugvó – igen fontos megállapítása, hogy a panaszok számának emelkedése a rendszer iránti bizalom növekedését jelzi. Amikor a levelek száma alábbhagy, a bizalom szintje csökken, a polgárok egyre kevésbé érdekeltek a rezsim fenntartásában. Dimitrov nagyon szimpatikusan elárulja, hogy ez őt meglepte, hiszen eredeti hipotézise szerint – és az általa ismert szakirodalom is úgy vélte, hogy – a panaszok megfélemlíthetőek a rendszer elleni tiltakozásokkal, azaz, amikor emelkedik az elégedetlenség például a gazdasági viszonyokkal kapcsolatban, növekszik a panaszok száma, miközben valójában ez nem igaz, épp hogy ellentétes irányú a tendencia. Dimitrov e példákat főleg Kínából hozza, de a közép- és kelet-európai kommunista pártoknál is erre jutott.

Kutatásom kezdetén magam is úgy véltem, hogy a diktatúra puhulását jelzi, hogyha egyre többen mernek panaszkodni az állampártnál. Dimitrov vizsgálati nyomán viszont immár egy másik hipotézist is tesztelni kell az iratok feltárássakor: lehet, hogy éppen a panaszok csökkenése jelzi a rendszer erjedését? A pártállam működése, illetve a rendszer fenntarthatósága szempontjából az sem érdektelen kérdés, hogy kik fordultak panasszal a párthoz: a párttagok vagy/és a pártönkívüliek? Előzetes hipotézisem szerint az 1956-ot követő megtorlás után a hatvanas években még inkább csak a párttagok mertek panasszal élni, hogy aztán a „puha diktatúra” idején, pláne a rendszerváltás táján, már egyre több pártönkívüli is jelentkezzen kérésével, problémájával. De vajon ez valóban így volt?

²⁵ Lásd például: Horváth 2010, 2012, 2017.

²⁶ Ehelyütt nincs lehetőségem a kérdés aktuális fejleményeit alaposan körbejárni, de arra szeretném felhívni az olvasók figyelmét, hogy Budapest Főváros Levéltárában (BFL) szűk két évtizede kifejezetten törekszünk a korábban nem vagy kevésbé gyűjtött, a hétköznapi emberek, illetve az egykori mindennapok jobb megismerhetőségét lehetővé tevő irattípusok (levelezések, naplók, panasz- és fegyelmi ügyek, fotók stb.) gyűjtésére. A megváltozott hozzáállást tükrözik a közelmúltban elfogadott új iratgyűjtési koncepciók: Györgyi 2020; Koltai 2020, 2022; Koltai–Ogóljuk–Berzsenyi 2023, 2024. A magániratgyűjtés friss fejleményeiről lásd továbbá: Nagy 2021a, 2021b, 2022.

FORRÁS ÉS JELLEMZŐI

„Küldjünk udvarias választ, vagy tegyünk úgy, mintha nem kaptunk volna levelet a részéről!”²⁷

A szocialista korszakban számos szervezethez fordulhattak a magyar lakosok a panaszaiikkal. Egyfelől megkereshették a rendszer különböző fajtájú és szintű intézményeit: a minisztériumokat és a Minisztertanácsot,²⁸ fordulhattak a népi ellenőrzési bizottságokhoz,²⁹ a szakszervezetekhez, a különféle tömegszervezetekhez, a tanácsokhoz, a munkahelyükhöz, és végül, de nem utolsósorban az ezeket felügyelő pártszervezetekhez, illetve közvetlenül a pártvezetőkhez is.³⁰ Másfelől a nagyobb lapok működtettek levelezőrovatot, a Magyar Rádióknak és a Magyar Televízióknak is voltak hallgatói-nézői kérdéseket bemutató, azokat megválaszoló műsorai. Természetesen a kommunikáció minden iránya szoros állampárti felügyelet alatt állt.³¹

Jelen kutatás során a budapesti lakosok 1980-as évek végi hangulatát, sérelmeit, rendszerrel kapcsolatos magatartását kívánom feltárni. E vizsgálat első nagyobb forrásanyaga a BFL-ben őrzött, az MSZMP Budapesti Pártbizottság Bejelentéseket Intéző Csoportjához érkezett „lakossági bejelentések gyűjteménye”. A huszonegy doboznyi iratanyag sajnos rendkívül hiányos az 1984 előtti évekre nézve, mindössze egyetlen doboz foglalja magában ezel az időszakkal, a maradék az 1984–1989 közötti évek terméke. Fontos felhívni arra a figyelmet, hogy ennek oka nem a rendszerváltáskori iratmegsemmisítésekben keresendő, hanem az a magyarázata, hogy a pártiratkezelés szabályai szerint az ilyen típusú iratokat az ügy lezárása után öt évig őrizték meg, azután kiselejtezték – a jelen kutatójának nagy bánatára.³² Mindez nem azt jelenti, hogy a téma ne érdekelt volna az

²⁷ BFL XXXV.1.h. 12. ő. e. B. J.-né panasza kapcsán Kékedi György kérdése az ügyintézőhöz, 1984. november 19.

²⁸ Óriási mennyiségű forrásanyag vár feltárára a Minisztertanács Titkársága alá tartozó Panasziroda anyagában. Az 1955–1990 közötti gyűjteménybe több mint 100 iratfolyóméternyi irat tartozik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL).

²⁹ Erről újabban: Rác 2023.

³⁰ Röviden írárról: Ispán 2014: 148–149. Az MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya az egész országból intézett a Központi Bizottsághoz (KB) érkezett bejelentéseket. Ennek szintén hatalmas, több mint 80 iratfolyóméternyi feldolgozatlan iratanyaga van az MNL OL-ban.

³¹ A témáról lásd például: Takács 2011.

³² A megőrzés időtartama kapcsán az első rendelkezést 1961-ből találtam meg, amely mindössze egy évi őrzést írt elő az egyéni levelek, öt évit a funkcionáriusok és a közérdekű ügyek iratai kapcsán (MNL OL M-KS 288-7 107. ő. e. Az MSZMP KB Titkársága határozata a pártiratok selejtezési rendjére és a pártarchívumok felállítására, 1961. május 23.). 1970-től kezdődően a központi pártarchívumba szállítandónak ítélték meg a közérdekű bejelentések iratait, 1980-tól pedig a munkáslevelezéssel kapcsolatos statisztikákat is. Ezeket leszámítva, öt év után kiselejtezték az egyéni panaszleveleket, a funkcionáriusokkal kapcsolatos ügyiratokat pedig tíz év után (uo. 345. ő. e. Az MSZMP KB Titkárságának 1970. március 2-i határozata a párton belüli iratkezelés és ügyvitel rendjére). Az 1980-as években ugyanez az eljárás volt érvényben (Útmutató 1980: II. melléklet 11; Útmutató 1986: 41).

állampártot, de a saját emlékezetük, történetük megőrzése szempontjából jelentéktelennek gondolták azt, illetve a háttérben egyéb, praktikus okok, így levéltári helyhiány is állhat. Ezt persze másképp is megfogalmazhatjuk: amíg a konkrét információra szükség volt, addig az adott ügyet megőrizték, de utána már nem szerették volna, hogy az illetéktelen kézre jusson.

Az 1984–1989 között fennmaradt iratanyag³³ szerencsére többé-kevésbé inaktív tekinthető, hiszen selejtezésére nem került sor, vagyis elvileg csak az ügyvitel során kiemelt és vissza nem került iratok hiányoznak belőle. A gyűjtemény azokat a leveleket tartalmazza, amelyeket közvetlenül a Budapesti Pártbizottságnak írtak, és amelyeket a Bejelentéseket Intéző Csoport vizsgált ki. Magyarán, kifejezetten fővárosi tematika jelenik meg bennük. Az iratokat évről-évre, azon belül a levélíró vezetéknevének ABC-rendjében rakták le.

Az ügyiratok a bejelentő levelével vagy egy ún. panaszfelvételi lappal kezdődnek. Ez utóbbit akkor vették fel, amikor valaki személyesen érkezett a panaszirodába, és ügyében valóban a fővárosi pártszervezet volt illetékes, vagyis szükség volt az írásbeli rögzítésre. Az A4-es nagyságú panaszfelvételi lap struktúrája alapján rekonstruálható az eljárás kezdete. Felvették az ügyfél nevét, lakcímét, a bejelentés időpontját, majd az ügyintéző röviden leírta a panasz tárgyát és az elintézésre tett javaslatát. A lapra felragasztottak egy kis méretű, négy részre osztott formanyomtatványt, amelyen a következőket kellett rögzíteni. Az ügyintézőnek a bal felső rubrikában ki kellett választania a megkeresés kategóriáját: közérdekű bejelentés, kérelem, panasz vagy egyéb ügytípus. A mellé levőbe a témaszámot kellett beírnia, ami a fenti kategóriákon belüli ügytípust jelölte.³⁴ A bal alsó rovatban a munkatársnak azt kellett eldöntenie, hogy a megkeresés jogos, alaptalan vagy nem értékelhető. A jobb alsó rubrikában pedig az ügyintézés típusát kellett megadnia: tanácsadás vagy intézkedés.

A panaszfelvétel után általában A6-os méretű vagy még kisebb fecniken szignálta az illetékes vezető az ügyet az egyik munkatársára. Az apparátus tagjai közötti üzenetváltások is főleg ilyen, az iratokhoz kapcsolt, hol gép-, hol kézzel írt papírokon zajlottak. Ezek igen tanulságosak és – a Dimitrov által is jelzett módon – valóságközeliek, nagyon fontos forrásanyagai a pártapparátus gondolkodásmódjának.

A panasziroda munkatársai az eddig feltárt dokumentumok alapján körültekintően próbáltak meg eljárni. A nem illetékességükbe tartozó ügyeket továbbították más szerveknek, a többi esetben pedig igyekeztek szakszerű választ kínálni, lehetőség szerint a problémát megoldani. Ez természetesen nem mindig sikerült, ilyenkor egy idő után érződik a panaszos és a kivizsgáló levelezésében a feszültség – mindkét oldalról. Az ügyeket mindig egy hivatalos levél zárta, általában a Párt- és

³³ Ezek azért maradhattak fent, mert 1989-ben járt le az 1984-es iratok őrzési ideje, de az állampárt megszűntével az iratselejtezésre már nem volt lehetőségük az illetékeseknek.

³⁴ Egyelőre sajnos még nem találtam rá az egyes témaszámokat magyarázó kitöltési útmutatóra.

Tömegszervezetek Osztálya (PTO) vezetőjének nevében kiküldve. Az osztályvezető az 1980-as évek szinte teljes időszakában Kékedi György volt.³⁵

A kutatás során az 1984–1989 közötti évek panaszait tartalmazó húsz doboznyi iratot kívánom adatbázisba rendezni, az iratokban megjelenő ügyeket főbb kategóriákra és azon belül típusokra bontva. A már feldolgozott 1984-es év tapasztalatai alapján kijelenthető, hogy ez a kategorizálás nem teljesen fogja követni az egykorú, a hivatalos pártiratokban megjelenő osztályzást. Az egyes ügyeket az első levél dátuma szerinti évnél tüntetem fel, ez az alapja a kronológiai besorolásnak, illetve a későbbiekben bemutatandó ügyiratszámbebecslésnek is.

A FŐVÁROSI MSZMP-PANASZIRODA MŰKÖDÉSE

„Azt gondolom, hogy a dolgozók ügyeinek ilyen lelketlen intézése nem felel meg az MSZMP politikájának és a Párt határozatainak. Kérem tisztelt Maróthy Elvtárs segítségét, hogy ne foszthassanak meg annak idején is türelmes várakozás után megkapott telefonomtól.”³⁶

A Budapesti Pártbizottságon belül már a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) időszakában is ún. munkáslevelezési csoport dolgozta fel a dolgozói leveleket,³⁷ bár nem kizárólagosan csak az.³⁸ A terület fontosságát jelzi, hogy az MSZMP KB Titkársága már 1957. július 5-ei ülésén foglalkozott a témával, megerősítve az MDP Központi Vezetősége 1955. december 16-ai, „a dolgozók beadványai intézésének megjavításáról” szóló határozatát. Ez kimondta, hogy a „dolgozók leveleivel való foglalkozás elválaszthatatlanul összefügg a párt előtt álló feladatok sikeres megoldásával”.³⁹ A határozatban az ugyan *expressis verbis* nincs kimondva, hogy az elégedetlenség monitorozása a panaszkezelés feladata, de mégis számos előírást fogalmazott meg a pártszervezeteknek, amelyek – legalábbis elvileg – komoly energiákat kellett, hogy e munkába fektessenek. Természetesen az elmélet és a gyakorlat között komoly szakadék húzódott, így nem véletlen, hogy a korszakban a panaszkezelést vizsgáló szervezetek gyakorta fogalmaztak meg kritikát, leginkább a határidők be nem tartása, valamint a „lélektelen, bürokratikus ügyintézés” kapcsán.

³⁵ Gerhard et al. 2012: 266. Karrierjéhez lásd még: Tanácsi és pártarchontológia (Kékedi György) é. n.

³⁶ BFL XXXV.1.h. 10. őe. B.A.-né panaszlevele, 1984. augusztus 14.

³⁷ E levelek átfogó megnevezéséül Grexa Izabella a *panaszleveleket* javasolja Sheila Fitzpatrick megfogalmazása helyett, mert szerinte „a rezsim működése, a hivatalok és a levélírók, a hatalom és az állampolgár viszonya jobban megragadható általa, mint ha hivatalos levélként, nyilvános levélként” nevezné meg azokat (Grexa 2023: 78–79). Ezzel magam is egyetértek, de szinonimaként a dolgozói levél és a munkáslevelezés megfogalmazást is használom.

³⁸ Külön tanulmány témája a kapcsolódó szervezettörténet leírása, itt csak egy rövid vázlatra van lehetőségem. A fővárosi pártszervezet felépítéséről és működéséről: Gerhard et al. 2012.

³⁹ MNL OL M-KS 288-7 9. őe. Az MSZMP KB Titkárságának ülése, 1957. július 5.

A munkáslevelezési részleg, később Bejelentéseket Intéző Csoport (más néven panasziroda) létszáma többször változott a korszakban. 1977-ben 15, 1979-ben 13 társadalmi munkatárs végezte a munkát, 1981-ben 21, 1983-ban 17 fő. 1973-ban – és valószínűsíthetően utána is – nyugdíjas pártmunkások látták el a feladatot.⁴⁰ A csoport szervezetileg a korszak döntő részében a PTO alá tartozott, és a 80-as évektől már szinte kizárólagosan intézte a Budapesti Pártbizottsághoz érkező dolgozói levelek kezelését.

1. táblázat

Az MSZMP Budapesti Pártbizottságon elintézett panaszügyek száma

<i>Év</i>	<i>Ügyszám</i>
1959	1874 ⁴¹
1960	1427
1962	1868
1963	1452
1964	1283
1965	1181
1976	692
1977	669
1978	726
1979	762
1982	630
1983	676
1984	737

Forrás: BFL XXXV.1.a.4. Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság üléseihez készített jelentések.

Hány panaszüggyel foglalkozott évente a fővárosi pártszervezet? Az 1984 előtti időszakra nézve csak elszórt pártstatisztikai adatokat találtam, amelyek olykor a kerületi pártbizottságokhoz érkezettekkel együtt közlik a levelek számát, így azok félrevezetőek. A kizárólag a Budapesti Pártbizottságon intézett ügyek számát az 1. táblázat mutatja. Az adatokból és a kapcsolódó feljegyzésekből az olvasható

⁴⁰ BFL XXXV.1.a.4. 530. ó. e. Tájékoztató a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett 1977. évi panaszok főbb tapasztalatairól, 1978. április 11.; uo. A PTO tájékoztatója a Budapesti Pártbizottsághoz 1978-ban érkezett panaszok főbb tapasztalatairól, 1979. február 28.; uo. 619. ó. e. A Budapesti Végrehajtó Bizottság 1981. szeptember 23-i határozata a Budapesti Pártbizottság PTO feladatkörére, munkamódszerére, szervezeti felépítésére; uo. 654. ó. e. A PTO javaslata a Politikai Bizottság 1982. november 23-i, a közérdekű bejelentések, javaslatok, kérelmek, panaszok párton belüli intézésének egységes rendjéről szóló határozata végrehajtásával összefüggő budapesti feladatokra, 1983. január 31.; illetve uo. 405. ó. e. A Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály (PGO) jelentése a KB Titkárságának 1970. március 2-i – a párton belüli iratkezelés és ügyvitel rendjére vonatkozó – határozatának végrehajtásáról, 1973. június 29.

⁴¹ BFL XXXV.1.a.4. A PGO jelentése a KB Titkárság 1959. január 16-i bizalmas ügykezelés és ügyintézés rendjére vonatkozó határozatának végrehajtásáról a budapesti pártszervezetenél, 1960. április 19. A jelentés 5292 levélről ír, de ebből 3418-at máshova irányítottak, így jött ki az 1874 ügy.

ki, hogy az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején 1400–1900 között ugrott az éves ügyszám, amely 1963-tól kezdett látványosan csökkenni. Sajnálatos módon a következő dekádból egyelőre nincsenek adataim, így azt nem tudom megmondani, hogy 1976-ig folyamatosan csökkent-e a levelek száma, vagy megfigyelhető ingadozás. 1976 és 1984 között aztán stabil, 6-700 fős panaszügykezelést olvashatunk ki az adatokból. 1984 utáni statisztikát egyelőre nem találtam.

Mint említettem, jelenleg az ügyiratokból készülő adatbázis építésének kezdeti fázisában járok – eddig az 1984-es ügyeket tudtam feldolgozni. Az 1984–1989 közötti iratokat tartalmazó húsz dobozban 119 őrzési egység került kialakításra, ez kb. 30 ezer lapot jelent.⁴² Egy őrzési egység, az ügy komplexitásától függően, 10–30 panaszügyet tartalmazhat. Az 1984-es iratok feldolgozása alapján egy egységbe átlagosan 17 ügyiratot helyezhettek el. A 2. táblázat ezen évre alapozott becslése alapján 1984-től a rendszerváltásig 2032 panaszügy maradt fenn.

2. táblázat

Az MSZMP Budapesti Pártbizottság panaszirodájánál megőrzött írásos panaszok becsült száma, 1984–1989

Év	Őrzési egység		Ügyek	
	száma	száma	száma	aránya (%)
1984	26	451	22,19	
1985	30	510	25,10	
1986	25	425	20,92	
1987	22	374	18,41	
1988	11	187	9,20	
1989	5	85	4,18	
<i>Összesen:</i>	<i>119</i>	<i>2032</i>	<i>100,00</i>	

Forrás: Saját adatbázis.

A két táblázatot összekötő 1984-es adat különbözősége magyarázatra szorul. Valószínűsíthetően a Budapesti Pártbizottság más osztályai által, valamint a személyesen elintézett ügyeknek nem maradt nyomuk a Bejelentéseket Intéző Csoportnál. A teljes anyag feldolgozása után valószínűleg más számokkal fogunk találkozni, de a tendencia így is jól látható: 1985 után elindult a panaszügyek számának lassú csökkenése. 1988-ban felgyorsult a folyamat: a megelőző évi felére esett vissza az ügyek száma, és ugyanez figyelhető meg 1989-ben is. Dimitrov megállapítása a Budapesti Pártbizottság esetében is tetten érhető: a megkeresések számának csökkenése azt jelzi, hogy a lakosság már nem bízott a szervezet azon képességében, hogy az majd megoldja a problémáit. Ennélfogva panaszaival máshova fordult, ami fontos jelzése a rendszer erodálásának, hiszen esetünkben a legnagyobb megyei rangú pártszervezetről van szó.

⁴² Az őrzési egységek max. 250 lap terjedelműek lehettek. Az őrzési egységek kialakításáról: Rendezés [1973].

A fővárosi lakosok természetesen a Budapesti Pártbizottságon kívül számos más szervezethez is fordulhattak panasszal. Különbőféle pártvizsgálatokból tudjuk, hogy az 1980-as években jelentős számban keresték meg az állampolgárok az MSZMP KB Iroda mellett működő panaszirodát: „Levélben és személyesen 1980-ban 6779, 1981-ben 5800, 1982-ben 5118 budapesti lakos kért segítséget vélt, vagy jogos sérelme rendezéséhez.”⁴³ 1983-ban 4394 bejelentés, javaslat, kérelem és panasz érkezett ide.⁴⁴ A magas szám ellenére az 1980-as évek elejétől folyamatosan csökkent a megkeresések száma.

A felettes pártszervek kérésére első alkalommal 1983-ban, majd 1984-ben azt is nyomon követte a Budapesti Pártbizottság, hogy mely fővárosi szerveknél, milyen számban és témában panaszkodtak a fővárosi lakosok. Érdeemes hosszabban idézni az 1984-ről beszámoló, szigorúan bizalmas, 28 példányban készült jelentést:

„[F]igyelemmel kísértük és megismertük a Fővárosi Tanács, a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság, a társadalmi és tömegszervezetek és az Esti Hírlap ez irányú munkájának tapasztalatait. A Fővárosi Tanács az elmúlt évben 2263 [1983-ban: 1887] bejelentéssel, javaslattal és panasszal foglalkozott. Ezek között a főváros lakóit foglalkoztató, hangulatát befolyásoló minden fontosabb probléma megtalálható. [...] A Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság 1740 [1983-ban: 1846] bejelentéssel és panasszal foglalkozott. Az állampolgárok leggyakrabban a lakásgazdálkodás és ingatlankezelés, a szolgáltatás hiányosságai, a munkával arányban nem álló magas jövedelmek (kisiparosok, kiskereskedők látványos meggazdagodása), a társadalmi tulajdon és a vásárlók megkárosítása miatt tettek panaszt és bejelentést. [...] A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa 1099 [1983-ban: 490] bejelentéssel és kérelemmel foglalkozott. Ezek között nagyobb számban társadalombiztosítási, munkavédelmi, segély-, nyugdíjügyek, üzemi balesetekkel kapcsolatos bejelentések, kérelmek és panaszok szerepeltek. A KISZ Budapesti Bizottsága közvetlenül 38 [1983-ban: 40] bejelentéssel, illetve kérelemmel foglalkozott, Ifjúsági Tanácsadó Irodájukat 371 fiatal kereste fel, zömmel lakás- és munkavállalási ügyekben. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságát 32-en [1983-ban: 30] keresték fel különböző észrevételekkel és javaslatokkal. Az Esti Hírlaphoz 3000 levél érkezett [1983-ban is 3000]. Ezekben a kereskedelemben tapasztalható különböző fogyatékoságok (hiánycikkek, csúszópénz elfogadása, túlszámlázás, súlycsonkítás, minőségi kifogások) miatt emeltek szót. Sokan foglalkoztak a fővárosban tapasztalható rongálásokkal, vandalizmussal, a zajjal, a környezetszennyezéssel.”⁴⁵

⁴³ BFL XXXV.1.a.4. 657. ő. e. Az MSZMP KB Iroda tapasztalatai a Budapestről érkező ügyekről, 1983. március 23.

⁴⁴ BFL XXXV.1.a.4. 683. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20. A szögletes zárójel betoldások tőlem származnak.

⁴⁵ BFL XXXV.1.a.4. 713. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1984. évi fővárosi tapasztalatairól, 1985. május 7.

A fővárosi rendőri szervek kapcsán csak 1983-ból van egyelőre adatom:

„A BRFK esetenként 6-7 ezer lakossági bejelentéssel, panasszal, kérelemmel foglalkozik. A BRFK-hoz az elmúlt évben érkezett közérdekű bejelentések közel 50%-a szabálysértési vagy büntető eljárás alapjául szolgált. A javaslatok többsége a főváros és az új lakótelepek közlekedési rendjével volt kapcsolatos. Sokan kérték, hogy több rendőr teljesítsen szolgálatot a közterületen, a rendőri intézkedések legyenek határozottabbak és szigorúbbak. A panaszokra főként a kulturálatlan és szakszerűtlen rendőri intézkedések adtak okot.”⁴⁶

A vizsgált szervezetek panaszszámaikat összesítve azt láthatjuk, hogy évi húszezres nagyságrendre tehető a fővárosi vonatkozású panaszok száma a nyolcvanas évek első felében.⁴⁷ Amíg 1984-ben a KB Iroda és a népi ellenőrzés ügyszámai csökkenést mutatnak, addig a szakszervezeti és tanácsi adatokban jelentős, a fővárosi pártszervezetében kisebb mértékű emelkedés figyelhető meg 1983-hoz képest. Az adatok tükrözik az egyes szervezetek súlyát is, vagy legalábbis azt, miként gondolkodott a lakosság arról, kihez érdemes panasszal fordulni. Az látványosan kiderül, hogy a KISZ-t és a népfrontot nem sokan tartották komolyan vehető panaszkezelő szervezetnek, míg velük szemben az *Esti Hírlap* igencsak gyakori címzettje volt ekkor a fővárosi lakossági leveleknek. Az adatok pontosabb értelmezéséhez meg kell majd vizsgálni, hogy a kerületi szervezetek adatai mennyire szerepelnek e statisztikákban, illetve azt érdemes szem előtt tartani, hogy a Budapesti Pártbizottságnál futó, a rendőrséghez vagy a tanácshoz képest kisebb esetszám annak is köszönhető, hogy a pártbizottság általában a különféle szakhatóságoknak, közigazgatási szervezetek továbbította a hozzá beérkező ügyek jelentős részét – különös tekintettel a bűnügyekre (BRFK), illetve a lakásproblémákra (tanács).

A LAKOSSÁGI LEVELEK TÍPUSAI ÉS FŐBB JELLEMZŐI

„Kedves Maróthy Elvtárs! Isten malmai és a Fővárosi Tanács VB Ingotlankezelési és Építési Főigazgatósága sajnos lassan örölnék.”⁴⁸

Nézzük meg, mi derül ki az 1984-es adatokból, milyen okokból leveleztek a fővárosi lakosok a Budapesti Pártbizottság panaszirodájával!

⁴⁶ BFL XXXV.1.a.4. 683. ö. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20.

⁴⁷ A Minisztertanács Panaszirodájának fővárosi vonatkozású ügyeiről nem áll rendelkezésemre ki-mutatás.

⁴⁸ BFL XXXV.1.h. 16. ö. e. G. S.-né panaszlevele, 1984. március 5.

3. táblázat

Az 1984-es lakossági levelek megoszlása a megkeresés típusa szerint

<i>Megkeresés típusa</i>	<i>Ügyek száma</i>	<i>Ügyek aránya (%)</i>
Kérelem	237	52,55
Panasz	159	35,26
Bejelentés, tájékoztatás	34	7,54
Közérdekű javaslat	13	2,88
Nincs adat	8	1,77
<i>Összesen:</i>	<i>451</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Saját adatbázis.

A 3. táblázat adatai némi meglepetéssel szolgálnak, ugyanis a levélírók több mint fele valójában nem panasszal élt, hanem valamilyen kérést fogalmazott meg; konkrét panaszt a bejelentők bő harmada tett. A fennmaradó esetekben bejelentést tettek valamilyen ügyben vagy valaki ellen, illetve közérdekű javaslattal éltek. A maradék nyolc esetben nem ismert a bejelentés tárgya, csak az ügy lezárásáról maradt fenn információ.

4. táblázat

Az 1984-es lakossági levelek ügytípusonkénti megoszlása

<i>Tárgy</i>	<i>Ügyek száma</i>	<i>Ügyek aránya (%)</i>
Lakhatási ügy	183	40,58
Szociális, egészségügyi jellegű	54	11,97
Munkaügy	46	10,20
Párt- és hivatali ügy	42	9,31
Bűncselekmény	22	4,88
Személyes, családi ügy	17	3,77
Iskoláztatási ügy	14	3,10
Közérdekű javaslat	13	2,88
Autóvásárlás	5	1,11
„Elmebeteg levélíró”	3	0,67
Egyéb ⁴⁹	30	6,65
Nincs adat	22	4,88
<i>Összesen:</i>	<i>451</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Saját adatbázis.

Ha nem a megkeresés típusa, hanem az ügyek tárgya szerint végezzük el a csoportosítást, akkor az egyik típus jelentős többletét tapasztalhatjuk (4. táblázat). Ez nem okoz különösebb meglepetést, hiszen a korszakban jól ismert problémáról van szó: a lakossági panaszokat vizsgáló előterjesztések a teljes Kádár-korszakban a lakhatási problémákat emelték ki, mint amelyek miatt a legtöbb megkeresés érkezett a lakosság részéről.⁵⁰ A 3. táblázatban jelölt kérelmek magas

⁴⁹ Ez egy igen vegyes, egymáshoz tematikában nem kapcsolódó ügyeket tartalmazó kategória, ezért a jelen elemzésben nem foglalkozom vele.

⁵⁰ Már 1959-ben a panaszlevelek 30%-a lakásproblémával foglalkozott: BFL XXXV.1.a.4. 43. ö. e. A PGO tájékoztatója a kerületi pártbizottságok, üzemi és intézményi pártszervek 1958.

aránya is erre vezethető vissza, vagyis a megkeresők a pártbizottság segítségével próbáltak lakáshoz jutni vagy kedvező lakáscserét végrehajtani. A lakhatási panaszok pedig leginkább az ingatlan- és házkezelőségek tevékenységéhez, a felújítások elmaradásához vagy azok pocsék megvalósításához kapcsolódtak. A megkeresések kapcsán körülbelül 30-40%-os pozitív végkifejletről számolhatunk be.

A lakhatási ügyek kapcsán G. S.-né ügye azért érdemel figyelmet, mivel megkeresése után Maróthy László, a Budapesti Pártbizottság első titkára esettanulmányt készíttetett Szegedi Andorral,⁵¹ a Bejelentéseket Intéző Csoport vezetőjével; a lakásfelújítás elmaradása miatt benyújtott panaszra utal a mottóban közölt idézet is. Szegedi oly mértékben együttértett a panaszossal, hogy egy pamflet jellegű feljegyzést készített, amelyben élesen kikelt az ingatlankezelő és a házfelújító vállalatok ellen.

„Nagy mértékű a tervszerűtlenség és a kapkodás. Évek alatt a széntüzelésű központi fűtőberendezések jelentős részét kicserélték (figyelmen kívül hagyva a meglévő berendezések használhatóságát). Előbb koks-, majd olajtüzelésűre. Ezt követően ezeket a gáztüzelésre cserélik most át. Eközben a fűtőtestek méretét csökkentik, amit a lakosság eleve gyanúval fogad. A lelkiismeretlen szerelések következtében használható berendezések mennek tönkre, a rossz bekötések következtében rengeteg kár keletkezik, csökken a fűtés hatékonysága, gyakoriak a leállások és a lakosság kárait, elszenvedett sérelmeit nehezen és csak részben térítik meg. Azokban a házakban, ahol belső karbantartás is folyik, a kivitelezésen dolgozók egy része valóságos zsarolásnak veti alá a bérlőket azzal, hogy a munkájukat a még használható, de kicserélésre kerülő berendezési tárgyak, mint WC-kagyló, mosdó stb. összetörésével kezdik, feltörik a lakások padlózatát, majd a lakót az ily módon lakhatatlanná tett lakásban hagyják, közölve, hogy a munkát nem tudják, mikor folytatják. Külön, igen jelentős összegű térítés ellenében azonban meg lehet ezekkel a kivitelezőkkel alkudni és akkor folytatják, sőt, esetleg be is fejezik a munkájukat. Mindez az ingatlankezelő állami szervek felelős embereinek szeme láttára játszódik le, és a bérlők véleménye szerint gyanúsíthatóak azzal, hogy maguk is részesednek az ily módon kizsarolt pénzből. Egyes házak karbantartása évekig húzódik el, gyakori a bérlők idegeit őrülő állapot és mindenképpen az anyagi veszteségük. [...] A lakók rendelkezésére álló egyetlen eszköz, hogy saját költségre elvégeztetik a javítást, és a számlát az IKV-nak benyújtják. Az IKV azonban a tényleges költség helyett csak azt az összeget téríti, amelyet a munkát végző jogszerűen felszámíthatott volna, bár az IKV is tudja, hogy ezen az

---

második felében végzett ügykezelési és ügyintézési munkájáról, 1959. január 9. Egy 1979-es beszámoló szerint a Budapesti Pártbizottsághoz érkező dolgozói leveleknek 1976-ban 26%-a, 1977-ben 27%-a, 1978-ban 30%-a lakásügyi volt. BFL XXXV.1.a.4. 553. ó. e. A PTO tájékoztatója a Budapesti Pártbizottsághoz 1978-ban érkezett panaszok főbb tapasztalatairól, 1979. február 28. (E jelentésben az ingatlankezelési panaszok a „tanácsi” problémákhoz lettek sorolva, a két kategória együttesen már 40% körüli eredményeket mutat.)

⁵¹ Karrierjéhez: Tanácsi és pártarchontológia (Szegedi Andor) é. n.

áron a munkát nem végzik el, hiszen ezért nem volt képes ő maga sem elvégeztetni a javításokat.”⁵²

Szegedi Andor írása nyomán már-már várhatnánk, hogy a pártszervezet rendet tett: Maróthy, aki ugyan kért némi finomítást, támogatta az anyagot, de a Budapesti Pártbizottság két illetékes osztálya korántsem tartotta jogosnak Szegedi kifogásait. A Gazdaságpolitikai Osztály úgy vélte, az anyagot nem is érdemes a tanácsoknak megküldeni, hiszen ismert problémákról van szó, amelyek javarészt már megoldódtak; a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály pedig azt sérelmezte, hogy csak a negatívumokat emelte ki a jelentés. Szegedi azonban nem engedett, és a jelentés végül bekerült az 1985-ös fővárosi pártértekezlet előkészítő anyagai közé. Az más kérdés, hogy ettől a problémák nem oldódtak meg, és G. S.-né lakása sem készült el gyorsabban.

Hangvételében más, de témájában hasonló esetet mutat be egy névtelen panasz. Az idézetben megjelenített bűnözők nem egy olasz város gengszterei voltak, hanem a panasztevő a Fővárosi Javító-Szerelő Vállalat gázszerelőinek a működését kifogásolta ily módon:

„Segítség! [...] A gázszerelők a JAVSZER leányvállalatainál – a XI. Kérő utcából főképpen – fondorlatos zsaroló zsványok. Pénzt, »jattot« követelnek, fenyegetőznek »áldozataiknál« [...]. Maffia! [...] Gorombák, modortalanok. [...] SOS! Segítség! Maffia! Nézzünk a körmükre! Büntetlenül garázdálkodnak! Borzalmas érzés a kiszolgáltatottság a sunyi és könyörtelen, durva stb. »jattlovagok« rendszeres ténykedésével kapcsolatban. A következőket talán megóvhatjuk vakmerőségüktől. [...] Láttuk az Állami Húsiipari Trösztnél a TV-ben vetített »Kék fényeseket«. Ma nekem, holnap neked!!! Állítsuk meg őket!!!”⁵³

Végül azonban nem állították meg őket, az ügyel ugyanis a bejelentő névtelensége miatt nem foglalkoztak. A lakhatási ügyek esetében nem homogén kategóriáról beszélhetünk, hiszen itt a lakásvásárlás, -kiutalás, -bérlés, -csere mellett megjelennek a ház- és lakásfelújítások, telefonügyletek és számos más probléma (telekkisajátítás, közművek hiánya stb.) is. A lakáskiutalási rendszer bonyolultsága szintén számos problémát okozott,⁵⁴ a tanácsokhoz e témában érkezett a legtöbb panasz, de a Budapesti Pártbizottságnak írt lakhatási témájú leveleknek is ezek jelentik a zömét. A megkereséseknél – úgy tűnik az iratokból – igyekeztek korrekt módon eljárni, segíteni, az illetékes tanácsi szervekkel felvették a kapcsolatot. Ezek azonban gyakran nem jártak eredménnyel, aminek oka a kiosztható lakásszám szűkössége mellett olykor az emberi oldalban is kereshető. B. L. például az írásos kérelme utáni személyes megbeszélés során nem tudott papírokat

⁵² BFL XXXV.1.h. 16. ó. e. [Szegedi Andor] tanulmánya G. S.-né panaszlevele kapcsán, 1984. [augusztus eleje.]

⁵³ BFL XXXV.1.h. 34. ó. e. Névtelen panasz a JAVSZER gázszerelői ellen, 1984. október 25.

⁵⁴ A témáról lásd például: Horváth 2012.

felmutatni a lakáskiutalása jogosságáról, az ügyintéző véleménye szerint „úgy látszik, nem értette meg [a korábban telefonon] megbeszélteket, valószínű azért, mert be volt csípve”.⁵⁵

Természetesen voltak olyanok is, akik profitáltak a pártbizottsági megkeresésből. B. É. tanárnő például munkahelye ajánlásával ellátott, az elvárt frázisokat visszaadó, szívhez szóló levelében kért segítséget az 1978 óta fennálló áldatlan lakhatási viszonyai megoldásához. „Úgy hittem, a joggyakorlatban sem lehet figyelmen kívül hagyni az egyén szociális és jogi védelemre szorult helyzetét egy szocializmust építő, szerencsénkre ezúton haladó, nem utolsó sorban humánúrára büszke országban.” Az ügy, többszöri levélváltást követően, végül Nyíró Rózsa fővárosi tanácselnök-helyettes levelével zárult, amelyben a Fővárosi Tanács központi keretéből utaltak ki lakást a hölgynek.⁵⁶

Volt olyan megkereső is, aki a személyes kapcsolatrendszere segítségével próbált célt érni. A gödöllői B.-né, egyetemi docens, kézzel írt levelében felmentést kért az alól, hogy öt évig folyamatosan Budapesten kelljen laknia vagy dolgoznia ahhoz, hogy lakáshoz juthasson a fővárosban. Férje a szeretőjéhez költözött, ezért ő Újpestre szeretett volna költözni, de Pénzes János fővárosi tanácselnök-helyettes elutasította a kérését, pedig ők egykor évfolyamtársak voltak. Azért ír Maróthy Lászlónak, hogy járjon közbe a fővárosi tanácselnöknél, mert „ő adhat letelepedési engedélyt”. A pártbizottság részéről Borbély Gábor titkár válaszolt, aki levelében leírta, milyen módon lehet felmentést szerezni. A részletekben itt nem elmerülve, figyelemre méltó, hogy a panaszos 1984. augusztus 21-ei levelére pár napon belül érkezett a válasz, illetve hogy 30-án Borbély is írt Szépvölgyi Zoltán tanácselnöknek. Az ügyszál fűzött fecsin pedig utasította az ügyintézőt: „Az ígért segítséget adjuk meg!” Szeptember 4-én már meg is érkezett a válasz Szépvölgyitől, hogy a felmentést megadja.⁵⁷ Láthatjuk, hogy van, amikor/bizonyos esetekben két hét is elegendő volt az ügyintézéshez, nem kellett hozzá hat évnyi várakozás...

1984-ben a második legnagyobb kategóriát az általam *szociális, egészségügyi* jellegűnek nevezett ügyek jelentik (11,97%). Ide leginkább a nyugdíj- és segélykérelmek tartoznak, illetve az idősothtonokba való bejutás, vagy az ottélés kapcsán megfogalmazott panaszok. E megkereséseket általában pártolón fogadták, közbenjártak az illetékes állami szerveknél, egyszóval érdemes volt a pártbizottságot ilyen ügyekben felkeresni.

A harmadik legtöbb levél különféle *munkaügyekkel* volt kapcsolatos (10,20%). E megkeresések elég egyértelműek: a levélírók saját maguk vagy valamely családtagjuk érdekében lobbiztak azért, hogy jobb állásba kerüljenek vagy hogy visszahelyezzék őket korábbi funkciójukba. Ritkább esetben személyes konfliktusokról számoltak be – közvetlen munkatárssal, főnökkel –, amelyek megoldásához kérték a pártszervezet segítségét. Az esetek zömében annak

⁵⁵ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. B. L. és felesége lakáskérelme, 1984. február 12.

⁵⁶ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. B. É. lakáskérelme, 1984. szeptember 3.

⁵⁷ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B.-né lakáskérelme, 1984. augusztus 21.

utánajárt a panasziroda, hogy a megkeresés jogos-e, de a legtöbb esetben azt javasolta, hogy a panaszosok a „szocialista törvényesség” jegyében a bíróságok útján próbálkozzanak jogorvoslattal.

A korszak hivatalos kommunikációjában ugyan tabu volt, de a panaszügyek között találunk olyan esetet, amelyet napjainkban nemi diszkriminációnak és szexuális zaklatásnak neveznénk. B.-né egy üzletközpontban volt rendészeti vezető, majd jelentkezett az újonnan megnyílt Skála-Metró nagyáruháznál hasonló pozícióba. Az állásinterjú után fel is vették, viszont jövőbeni közvetlen főnöke félrevonta azzal, hogy „ő nem engedi, hogy rendészeti csoportvezető legyenek, mivel nő vagyok, lépjek be csak nyugodtan ügyeletes rendésznek és egy fél év múlva bevisz a központba rendészeti előadónak, mert »ilyen jó nőket« keres munkatársnak”.⁵⁸ A panaszos az esetet ekkor még nem jelentette. Több napos kálvária után kiderült, hogy mégsem betölthető az a pozíció, amit elnyert, csak a rendészeti előadói állás üres, amit B.-né szakmai visszalépésként értékelt, nem fogadott el és felmondott. A szóbeli felmondás során felettese mindenáron marasztalni próbálta, győzködte, majd hirtelen odalépett hozzá és arcon is csókolta. Ekkor B.-né megdöbbenve felháborodását fejezte ki, mire a főnöke elkezdett vele üvöltözni, elmondva őt mindennek. Mint később megtudta, az illető ezután azt terjesztette róla, hogy a nő akart kikezdeni vele, az állás megszerzéséért cserébe. Itt fogyott el B.-né türelme, és levelet írt Demján Sándor vezérigazgatónak az ügy kivizsgálása céljából, egyúttal egy kollégája panaszt tett a Budapesti Pártbizottságnál. A panasziroda és a vállalat is kivizsgálta a történeteket és B.-nének adtak igazat. A középvezető ellen fegyelmi eljárások indultak, párttisztaságából leváltották, illetve munkafegyelmi büntetést is kapott, de – úgy tűnik – a vállalattól nem küldték el, és le sem váltották.

Cs. J.-né állásügye más területre visz minket, ugyanis ő a „munkásmozgalom lírai vetületű” tanításához kért pártfogást, vagyis állást. Állítása szerint ő az MSZMP KB aktívja, aki már évtizedek óta a pártért dolgozik. Az ügyszöveg csatolt sajtófeccin Pusztai Ferenc titkár aziránt érdeklődött az ügyintézőnél, hogy vajon „kitől kapott megbízást a munkásmozg[alom] lírai vetületű (!) tanítására?” Utánakérdeztek előző munkahelyein: a XVIII. Kerületi Tanács leírásából egy labilis lelkiállapotú, egy-két iskolával időnként szerződésben álló tanítónő képe bontakozik ki, aki megbízhatatlan, gyakorta igazolatlanul hiányzott. Volt, aki egyenesen azt mondta róla, hogy „súlyos beteg, ideggyógyászati kezelésre szorul”, illetve „nem lehet gyerekek közé küldeni”. Egy másik forrásból kiderült, hogy nem is párttag, így nem is végezhetett pártmegbízást. A nő azonban nem tágított, eddigi munkáját ugyanis állítása szerint „Kádár elvtárs személyes megbízására végezte”. Az ügyintéző végül azzal zárta le az ügyet: „Javaslom, hogy [...] ügyében az MSZMP Budapesti Bizottsága ne adjon ki írást, válaszlevelet – különösen

⁵⁸ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B.-né panaszügye, 1984. május 2.

nem Maróthy László aláírásával –, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy ezekkel visszaél, hivatkozik rájuk, elferdítve azok tartalmát.”⁵⁹

A *párt- és hivatali ügyek* csoportjába (9,31%) pártszervezeti személyi ellentétek, káder- vagy fegyelmi ügyek kerültek. Van, aki azért panaszkodott, mert kizárták, van, aki azért, mert fel sem vették a pártba. Ezek a levelek alapvetően a pártélet problémáiról árulkodnak.

A *bűncselekmények* kategóriával már a kis esetszámú csoportokhoz érünk (4,88%). E kategória meglehetősen változatos témacsoportot jelent, amelyben a családon belüli erőszak, a szomszédok közötti viszony elfajulása ugyanúgy szerepel, mint a korrupció vagy a bércsalás. Az iroda munkatársai az esetek zömében a rendőrséghez továbbították ezeket a megkereséseket. Egyes levelek azonban közérdekű bejelentésként is értékelhetőek. Ilyenre hoz érdekes példát egy Bosnyák Józsefné aláírású panaszlevél, amelyben a csavarárugyári dolgozó a munkahelyétől (Váci út 168.) nem messze, a Váci út 129. szám alatt található bisztró-söröző, „helyi nevén nevezve csehó” bezárását kéri, mert ez egy „alkoholbarlang”, amely „délelőtt kilenctől délután úgy négyig, fél ötig tucatszám itatja, lerészegíti a környező gyárakból, munkahelyekről ide gyülekező munkásokat, akik csak úgy malteros, vagy éppen olajos ruhákban át jönnek ide »bedobni valamit«”. Javaslat, hogy a talponálló részt szüntesse meg a hatóság, és tegyenek be asztalokat, ahol „már rendesebb öltözékben és főleg munkaidő után is ugyanúgy, mondhatni tisztességgel ihatja magát a szomjas állampolgár és anélkül, hogy evvel egy időben bércsalónak kelljen lennie vendéglátó-ipari támogatással”. A panasz kivizsgálása során kiderült, hogy a levelet nem Bosnyákné írta, hanem valaki felhasználta a nevét, Bosnyákné ugyanis ekkor már öt éve nem dolgozott a vállalatnál. Ettől függetlenül a bejelentést jogosnak ítélték meg és kivizsgálták. A pártbizottság kiküldöttje pár nappal később 9.00 és 9.30 között tartózkodott a „csehó”-ban, ahol azt észlelte, hogy a Csavarárugyár dolgozói valóban sokat járnak oda, a jelzett időszakban 22 munkás ment be fogyasztani. A vizsgálat során a cég vezetői elismerték a problémát, de jelezték, hogy nemcsak az ő munkásaik a „ludasak”, hiszen a közelben folyik a metróépítkezés, illetve a környéken működik az ELZETT is (Váci út 117.). Ráadásul a kocsmá melletti zöldséges helyén játékterem nyílt, ami szintén növelte a problémát. Hosszas vizsgálat következett, amelynek lettek helyi következményei: üzemi pártbizottsági és rendőrségi ellenőrzések, belső vállalati intézkedés arról, hogy munkaruhában nem lehet elhagyni a gyár területét. De mindenkit, a külsős munkavállalókat különösen nem lehetett ellenőrizni, a játékterem alapítását pedig ekkor semmi nem tiltotta. Végül egészen magas szintre jutott a probléma egy szelete, ugyanis – nyilván más panaszok, sérelmek és vizsgálatok hatására is – 1984 májusában kormányrendelet született a játékterem használatára. Az esetet azért tartottam érdemesnek hosszabban bemutatni, mert itt azt láthatjuk, hogy a pártbizottság egy névtelen

⁵⁹ BFL XXXV.1.h. 13. ő. e. Cs. J.-né álláskérelme, 1984. szeptember 19.

megkeresést karolt fel, és a folyamat végén az egyik legfőbb állami döntéshozó kényszerült a szabályozási környezet megváltoztatására.⁶⁰

B. I. portás a Főtaxinál folyó káderpolitika és belső eljárásrendek kapcsán kelt ki magából: „[...] itt mindenki valakinek a valakije: kinek ki a sógora, komája, fia, leánya, testvére, rokona. [...] Remélem, nem ez a párt helyes káderpolitikája, mert ha így volna, akkor nagyon szégyelleném magam.”⁶¹ Mint végül hosszú leveléből kiderül, azért panaszolta be az egyik igazgatót, mert az megszüntette azt a rendszert, hogy a kocsik felvételekor, illetve leadásakor a sofőrök 2 Ft juttot adtak a portásoknak. A panasziroda munkatársa kivizsgáltatta az ügyet és talált ugyan jogos elemeket a bejelentésben, de alapvetően arra a konzekvenciára jutott, hogy a panaszos egy beteges, sértett ember. „A beszámoltatások, tájékoztatások során szerzett tapasztalatok is egyértelműen azt bizonyítják, hogy önérzetes, öntudatos dolgozókból áll a Főtaxi Vállalat kollektívája, érvényesül az üzemi és a pártdemokrácia.” Ügy lezárva.

A *személyes, családi ügyek* (3,77%) rendkívül változatos témákat takarnak a hagyatéki vagy válási eljárástól a rokon zártosztályról való kimenekítésén keresztül az örökbefogadási ügyekig. Az *iskoláztatással* (3,10%) és az *autóvásárlással* (1,11%) kapcsolatos kategória a már a lakáshoz jutásnál és az állásszerzésnél láttott protekciószerzési gyakorlatot reprezentálja: a pártbizottság nyújtson segítséget ahhoz, hogy a kérelmező gyermeke bejuthasson valamelyik középiskolába, egyetemre, vagy éppen valaki kerüljön előbbre az autóhoz jutási rangsorban. Volt, aki sikerrel járt a megkeresésével.

Három levélíró az ügyintézők „elmebeteg”-nek minősítettek és ügyükkel emiatt nem foglalkoztak. Az egyik esetében azonban nem teljesen egyértelmű, hogy nem provokációval van-e dolgunk. „Colombó r. hdgy” ugyanis szép kézírással a következőket írta:

„Szeretett drága Magyar Kormányunk! Felhívom a figyelmeteket arra, hogy sürgősen állítsatok gyakorlatot és megbízható régi vörösökből, nyugdíjasokból éjjeli őriséget minden egyes üzletünkbe, mert rájöttem, hogy a dologtalan, rajtunk élősködő törökök, kik óriási ellenségeink és elvetemült bűnözők, kölykestül és családotstul éjjel bejárnak minden üzleteinkbe és »önkiszolgálják« onnét magukat. Ebből erednek a többmillió hiányok és ha szólni mer a vezetőség, akkor titokban nagyon megkínózzák. Óvakodjatok tőlük, mert benn ülnek hivataljainkban is és tisztán tudnak magyarul.”⁶²

Bár a levélíró kétségkívül egyedi és eredeti megoldást kínált a vállalati hiányok forrására vonatkozólag, megkeresését azonban a pártszervezet mint névtelen levelet *ad acta* tette.

A *közérdekű javaslatok, bejelentések* (2,88%) kapcsán már láthattuk, hogy ezek feljelentő jellegű megkeresések is lehetnek, de idetartoznak azon ötletek is,

⁶⁰ BFL XXXV.1.h. 10. ő. e. „Bosnyák Józsefné” bejelentése, 1984. február 28.

⁶¹ BFL XXXV.1.h. 11. ő. e. B. I. közérdekű bejelentése a Főtaxi ügyei kapcsán, 1984. augusztus 26.

⁶² BFL XXXV.1.h. 34. ő. e. Névtelen bejelentés, 1984. március 6.

amelyek valamilyen jobbító szándékú elgondolást tartalmaznak. A Kádár-korszak hivatalos levelezője, Del Medico Imre is írt levelet a Budapesti Pártbizottságnak, s ebben ingerülten kelt ki a május 1-jei ünnepi dekoráció kapcsán:

„[A] jelenlegi gyakorlat rossz, mert dillettánsok [sic!] dekorálják a várost és az üzeme-
ket, nincs egységes dekorálási koncepció, csak mindenki által únt [sic!] sablonok
vannak. Ezekkel pedig nem lehet a lelkesedést felkelteni, sem a közömbösséget meg-
szüntetni.”⁶³

Tőle szokatlan módon több helyesírási hibát is vettét gépelt levelében, ami talán jelzi, mennyire magáénak érezte a problémát. De a bejelentések között volt mai szemmel nézve is fontos és érdemleges elképzelés, mint például úszásoktatás szervezése asztmás gyermekeknek vagy a Bosnyák téri piac rendbetételére vonatkozó megkeresés.

5. táblázat

Nemek aránya az 1984. évi levelekben

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	245	163	17	26	451
<i>%</i>	54,32	36,15	3,77	5,76	100,00

Forrás: Saját adatbázis.

6. táblázat

A kérelmek és panaszok íróinak nemi arányai az 1984. évi levelekben

<i>Panaszügyek</i>					
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	92	53	10	4	159
<i>%</i>	57,86	33,33	6,29	2,52	100,00
<i>Kérelmek</i>					
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Többen írtak</i>	<i>Névtelen</i>	<i>Összesen:</i>
<i>Fő</i>	130	102	4	1	237
<i>%</i>	54,85	43,04	1,69	0,42	100,00

Forrás: Saját adatbázis.

Az ügýtípusok után nézzük meg, kik is leveleztek a Budapesti Pártbizottsággal 1984-ben. A nemek megoszlását tekintve nem éltem különösebb előfeltételezéssel, körülbelül hasonló arányokra számítottam. Ehhez képest – számomra meglepő módon – jelentősen, 18%-kal magasabb a férfi levelezők aránya (5. táblázat). Ha a két fő levéltípus – kérelem és panasz – kapcsán vizsgáljuk a nemi megoszlásokat, akkor a panaszoknál már 24,5%-os a férfiak előnye, míg a kérelmeknél ezzel szemben csak bő 10% (6. táblázat).

⁶³ BFL XXXV.1.h. 13. ő. e. Del Medico Imre közérdekű javaslata, 1984. június 7.

Arról, hogy mi áll ezen arányok hátterében, egyelőre csak feltételezéseink lehetnek, de a forrásokban semmi nem utal arra, hogy a férfiak beadványait esetleg nagyobb számban fogadták volna be a nőkéhez képest. Sajnos a kapcsolódó pártstatisztikák nem közölnek nemi arányokat, így majd csak a teljes adatbázis és más források alapján lehet pontosítani az 1984-ből kirajzolódó képet.

A párttag és pártonkívüli levélírók aránya kapcsán előzetesen azzal a feltételezéssel éltem, hogy közvetlenül 1956 után a párttagok fóruma lehetett a munkáslevelezés, majd a hatvanas évek végétől emelkedhetett meg a pártonkívüli levelezők aránya. Emögött az az elképzelés állt, hogy ekkorra már bejárátódott a Kádár-rezsim, és az állampolgárok láthatták, mivel érdemes a párthoz fordulni, illetve addigra már a terror emléke is halványult. Ehhez képest 1965 elején egy jelentés ezt írja a panaszügyekről:

„A bejelentők és panaszosok összetételét vizsgálva megállapítható, hogy nagy többségük egyszerű dolgozó ember, akik az államigazgatás és közigazgatás törvényes rendeleteinek útvesztőjében gyakran nem ismerik ki magukat, vagy munkájuk végzése közben érte őket jogos, vagy vélt sérelem. A panaszosok többsége pártonkívüli, akik a párt iránti bizalomtól indítva kérnek a Budapesti Pártbizottságtól segítséget.”⁶⁴

Az 1956–1989 közötti időszakról eddig megtalált pártstatisztikák is hasonló képet mutatnak. 1978-ban azt írják, hogy a párthoz fordulók döntő többsége „pártonkívüli és elsősorban egyéni sérelmeikkel kerestek meg bennünket. Rendszerint akkor, amikor már úgy érzik, hogy kizárólag a párttól várhatnak segítséget.”⁶⁵ A már idézett, 1983. évi panaszügyekről szóló jelentés szerint: „A párton kívüli állampolgárok személyes problémáikkal bizalommal fordulnak a párthoz. Ezt igazolja, hogy a bejelentők, kérelmezők nagy többsége 1983-ban is pártonkívüli volt.”⁶⁶ Egy év múlva a következőt írják: „A hozzánk fordulók kb. 80%-a 1984-ben is pártonkívüli volt.”⁶⁷ Az adatbázisomban feldolgozott 451 esetből mindössze 41 megkeresőről tudni biztosan, hogy párttag volt (9,09%), a többi valószínűleg nem volt MSZMP-tag.

Mi áll ennek a hátterében? Egy olyan gyakorlatot figyelhetünk meg a diktatúrában, amelynek során a hatalmon levők, illetve az állampárt támogatói együtt működtek a rendszert a pártonkívüliekkel, felhasználva ehhez a panaszkezelési intézményrendszert mint lehetőséget, ahol a felgyülemlett feszültséget erőszak nélkül lehetett kiengedni, illetve kezelni. Mind az állampárt, mind pedig a pártonkívüli állampolgár meghatározott céllal vett részt ebben az együttműködésben, és amíg

⁶⁴ BFL XXXV.1.a.4. 190. ő. e. A PTO tájékoztató jelentése a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett munkáslevelekről és panaszügyekről, 1965. január 29.

⁶⁵ BFL XXXV.1.a.4. 530. ő. e. Tájékoztató a Budapesti Pártbizottsághoz érkezett 1977. évi panaszok főbb tapasztalatairól, 1978. április 11.

⁶⁶ BFL XXXV.1.a.4. 683. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1983. évi budapesti tapasztalatairól, 1984. március 20.

⁶⁷ BFL XXXV.1.a.4. 713. ő. e. Jelentés a közérdekű javaslatok, bejelentések, egyéni kérelmek és panaszok párton belüli intézésének 1984. évi fővárosi tapasztalatairól, 1985. május 7.

e célokat össze lehetett hangolni, addig a rendszer fennmaradt. Szakítani kell tehát azzal a képpel, hogy voltak a párttagok és a semleges pártönkívüliek – a két csoport ugyanis együtt működtette a rendszert.⁶⁸ Túlzott általánosításokat természetesen egy évnyi panaszügy feldolgozása után nem lehet tenni, de a kutatás folytatásakor érdemes figyelemmel lenni Horváth Sándor jogos felvetésére:

„Korántsem érdektelen szempont [...] ki és hogyan szerezte meg a jogot arra, hogy panaszkodjon, és kinek a panaszát vették figyelembe. Akinek a panaszát elfogadták, az önkéntelenül is a hatalom részévé vált, hiszen a panaszra/feljelentésre meginduló állami intézkedéssorozat végső soron tőle indult ki.”⁶⁹

* * *

A forrásanyag kiterjedtsége okán a kutatás egyik első eredménye az, hogy egyetlen személy számára képtelenség az összes budapesti panasszal akárcsak egy rövid időszak kapcsán is foglalkozni, hiszen egy ilyen, minden potenciálisan érintett szervezetre kiterjedő kutatás egy kutatócsoportnak is hosszú évekig tartó, embert próbáló feladat lenne. Ez a tömegesség viszont jól mutatja, hogy Magyarországon is működött az „intézményesített panasz kultúra”.⁷⁰ Érdekes és nem várt fejlemény, hogy a kérelmezők nemi aránya jelentős férfítöbbséget mutat, e jelenség okai további vizsgálatokat igényelnek. Már a kutatás ezen fázisában kiderült, hogy e panasz kultúrában a pártönkívüliek is nagy számban részt vettek, ami hozzájárult a rezsim stabilitásához, és azt is mutatja, hogy még a nyolcvanas években is sokan várták az állampárttól helyzetük javítását. A panaszügyek 1985 utáni csökkenése azonban jelzi az állampolgári hozzáállás változását, a rendszerbe vetett bizalom elvesztését. Úgy gondolom, hogy az MSZMP Budapesti Pártbizottságán 1984-től fennmaradt iratanyag a levelek nagy száma és számos problémát érintő jellege miatt megfelelő reprezentativitást kínál a felmerült kérdések további kvantitatív és kvalitatív vizsgálatához.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV.1.a. Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága vezető testületi iratai, 1956–1989.

XXXV.1.h. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságához érkezett lakossági bejelentések gyűjteménye, 1956–1989.

⁶⁸ Ennek okán érdemes azt is át gondolni, hogy a „dolgozói levél” vagy „munkáslevelezés” mennyire megfelelő megnevezése a pártszervekhez írt leveleknek.

⁶⁹ Horváth 2017: 290.

⁷⁰ Más szerzőkre hivatkozva ír erről: Horváth 2017: 289–290.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-7 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Titkársága iratai, 1957–1988.

Rendezés [1973]: *MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézet Archívumának rendezési szabályzata az MSZMP helyi (fővárosi és megyei) archívumai számára*. Budapest, [1973]. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?query=%22%C5%91rz%C3%A9si%20egys%C3%A9g%22&pg=2279&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 8.

Tanácsi és pártarchontológia (Kékedi György) é. n.: <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/38400/?list=eyJmaWx0ZXJzLjogeyJEQil6IFsiVEFOUEFSVCJdLCAiTFRBUI6IFsiTFRfQkZMIl19LCAicXVIcnkiOiAiU1pPPSh0YW5cdTAwZTFjc1x1MDBmY2xcdTAwZTlzaSkifQ> – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Tanácsi és pártarchontológia (Szegedi Andor) é. n.: <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/41681/?list=eyJxdWVyeSI6ICIjREJfX1RBTTBBUIQgc3plZ2VkaSJ9> – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Útmutató 1980: *MSZMP Központi Bizottság Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya útmutatója a párton belüli iratkezelési és ügyviteli feladatok ellátásához*. [Budapest], 1980. november. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?pg=1895&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 9.

Útmutató 1986: *MSZMP Központi Bizottság Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya útmutatója a párton belüli iratkezelési és ügyviteli feladatok ellátásához*. [Budapest], 1986. január. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_06_LeveltariFeldolgozas_2_Rendezes/?pg=1981&layout=s – utolsó letöltés: 2025. június 9.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 13–49.

Balás Gábor – Kiss Gábor 2012: A stratégiai tervezés kialakulása, története a közpolitikákban. In: Csongor Anna – Sziklai István (szerk.): *Fejlesztéspolitika, stratégiai programalkotás a szociálpolitikában*. (E-jegyzet.) Budapest, 8–49. https://www.tatk.elte.hu/dstore/document/1541/Csongor_Sziklai_Fejlesztéspolitika_strategiai.pdf – utolsó letöltés: 2025. május 25.

Bárh Dániel 2012a: „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” A történeti szakmáknak távlatai. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 23–36.

Bárh Dániel 2012b: Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* (2.) 1. 9–21.

Bednárík János 2016: Miért és hogyan néprajz a történeti kutatás? Újabb német javaslatok a „történeti terep” elméletéhez és módszertanához. *Ethno-Lore* 33. 191–222.

- Corner, Paul (ed.) 2009: *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.001.0001>
- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.) 2017: *Váltoállítás. Diktatúrának a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest.
- Davies, Sarah 1997: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934–1941*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612053>
- Decker, Stephanie – McKinlay, Alan 2020: Archival Ethnography. In: Mir, Raza – Fayard, Anne-Laure (eds): *The Routledge Companion to Anthropology and Business*. New York, 17–33. <https://doi.org/10.4324/9781003052456-2>
- Dimitrov, Martin K. 2013: *Why Communism Did Not Collapse: Understanding Authoritarian Regime Resilience in Asia and Europe*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565028>
- Dimitrov, Martin K. 2014a: Tracking Public Opinion under Authoritarianism. *Russian History* (41.) 3. 329–353. <https://doi.org/10.1163/18763316-04103003>
- Dimitrov, Martin K. 2014b: What the Party Wanted to Know: Citizen Complaints as a “Barometer of Public Opinion” in Communist Bulgaria. *East European Politics and Societies* (28.) 2. 271–295. <https://doi.org/10.1177/0888325413506933>
- Dimitrov, Martin K. 2023a: *Dictatorship and Information: Authoritarian Regime Resilience in Communist Europe and China*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197672921.001.0001>
- Dimitrov, Martin K. 2023b: *Dictatorship and Information: Authoritarian Regime Resilience in Communist Europe and China. Interview with Martin K. Dimitrov by Kellee Tsai on March 7, 2023*. <https://www.ncuscr.org/event/dictatorship-information-china> – utolsó letöltés: 2025. május 28.
- Farkas Gyöngyi 2016: A nyílt levéltől a névtelen levélíg. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás. *Korall* (17.) 64. 46–68.
- Fitzpatrick, Sheila 1996a: Supplicants and Citizens: Public Letter Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review* (55.) 1. 78–105. <https://doi.org/10.2307/2500979>
- Fitzpatrick, Sheila 1996b: Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866. <https://doi.org/10.1086/245396>
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195050004.001.0001>
- Fitzpatrick, Sheila 2005: *Tear Off the Masks!* Princeton – Oxford. <https://doi.org/10.1515/9781400843732>
- Fitzpatrick, Sheila 2009: Popular Opinion in Russia Under Pre-war Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 17–32. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.003.0002>
- Fitzpatrick, Sheila (ed.) 2000: *Stalinism. New Directions*. London – New York.
- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds) 1997: *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago.
- Fitzpatrick, Sheila – Geyer, Michael (eds) 2008: *Beyond Totalitarianism. Nazism and Stalinism Compared*. New York.

- Gerhard Péter – Koltai Gábor – V. László Zsófia – Rácz Attila 2012: A Magyar Szocialista Munkáspárt fővárosi vezetése 1957–1989 között. A párt szervezete és tisztségviselőinek archontológiája. *Levéltári Közlemények* (83.) 1. 211–293.
- Grexa Izabella 2023: „Ha én annyit keresnék, mint ön, Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék a második műszak keresetéhez...” Női panaszlevelek a Kádár-korszakból. *Múltunk* (68.) 1. 74–104. <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.3>
- Gyáni Gábor 2008: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. *Levéltári Szemle* (58.) 3. 4–9.
- Györgyi Csaba 2021: Civil a pályán. A civil szervezetek iratainak gyűjtése Budapest Főváros Levéltárában. *Levéltári Szemle* (71.) 1. 40–51.
- Horváth J. András 2010: Lesz-e múltad Kovács János? – Személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. *Budapesti Negyed* 68. 3–20.
- Horváth J. András 2012: Levéltárelmélet a posztmodernig és vissza. *Levéltári Szemle* (62.) 2. 24–41.
- Horváth J. András 2017: Levéltárértelmezés, forrásértékelés és levéltárhasználat az *Archivar* 2010—2016 közötti évfolyamainak vezető írásaiban. *Levéltári Szemle* (67.) 2. 59–76.
- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (Új folyam 11.) 40. 3–30.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest.
- Horváth Sándor 2017: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai*. Budapest.
- Huszár Tibor (szerk.) 2002: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest.
- Ispán Ágota Lídia 2014: „Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore* 30. 145–200.
- Katona Csaba – Rácz Attila (szerk.) 2010: *Hangulatjelentések a fővárosból 1988 októberétől 1989 októberéig*. Budapest.
- Koltai Gábor 2006: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* (13.) 3. 355–396.
- Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Budapest.
- Koltai Gábor 2020: A fővárosi oktatási-nevelési szervek maradandó értékű iratainak feltárása és gyűjtése I. *Levéltári Szemle* (70.) 4. 31–51.
- Koltai Gábor 2022: A fővárosi oktatási-nevelési szervek maradandó értékű iratainak feltárása és gyűjtése II. *Levéltári Szemle* (72.) 4. 27–35.
- Koltai Gábor – Ogoľjuk-Berzsenyi Anett 2023: Maradandó értékű egészségügyi iratok feltárása és gyűjtése a fővárosban I. *Levéltári Szemle* (73.) 4. 59–76.
- Koltai Gábor – Ogoľjuk-Berzsenyi Anett 2024: Maradandó értékű egészségügyi iratok feltárása és gyűjtése a fővárosban II. *Levéltári Szemle* (74.) 1. 5–26.
- Kovács Csaba 2013: Panaszok a kollektívizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk* (58.) 3. 207–251.
- Kő András – Nagy J. Lambert (szerk.) 2002: *Levelek Rákosihoz*. Budapest.
- Lüdtke, Alf (ed.) 1995 [1989]: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400821648>

- Majtényi György 2021: „Kádár elvtárs nem király”. Hétköznapi emberek levelei és a hivatalok működése a Kádár-korban. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clío elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 211–221. <https://doi.org/10.46403/AkitClíoelbuvolt.2021.211>
- Nagy Ágnes 2021a: A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén. *Levéltári Szemle* (71.) 2. 56–81.
- Nagy Ágnes 2021b: Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás: a levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei. *Sic Itur ad Astra* 73. 153–176.
- Nagy Ágnes 2022: A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén II. *Levéltári Szemle* (72.) 1. 15–26.
- Nérard, François-Xavier 2004: *Cinq pour cent de vérité, la dénonciation dans l'URSS de Staline*. Paris.
- Ö. Kovács József 2012 : *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Pajor Emília 2012: „A közvélemény parancsnokai”. A *Szabad Nép* munkás- és parasztlevelezési mozgalma. *Új Forrás* (44.) 8. 32–43.
- Plamper, Jan 2009: Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 64–80. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199566525.003.0005>
- Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*. Budapest.
- Polyák, Petra 2023: The Need to Know. Information Gathering and Evaluation in Communist Party Organizations of Hungarian Universities (1948–1956). *European Review of History / Revue européenne d'histoire* (30.) 2. 157–179. <https://doi.org/10.1080/13507486.2023.2186836>
- Punathil, Salah 2021: Archival Ethnography and Ethnography of Archiving: Towards an Anthropology of Riot Inquiry Commission Reports in Postcolonial India. *History and Anthropology* (32.) 3. 312–330. <https://doi.org/10.1080/02757206.2020.1854750>
- Ráczi Attila 2023: A fővárosi népi ellenőrzési bizottságok működése 1958–1959-ben. *Századok* (157.) 5. 969–988.
- Sebők Marcell (szerk.) 2000: *Történeti antropológia*. Budapest.
- Takács Róbert 2011: *Politikai újságírás a Kádár-korban. Hatalom és újságírás viszonya, 1956–1988*. Budapest.
- Wintrobe, Ronald 1998: *The Political Economy of Dictatorship*. New York. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139174916>